

Lidia Maria Jedlińska

Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Krakowie

Artykuł zamieszczony na platformie edukacji dorosłych EPAL (29.06.2017) [TUTAJ>>>](#)

Edukacja do aktywności obywatelskiej dorosłych: między teorią a praktyką (część II)

Spółeczeństwo obywatelskie - konstrukcja czy proces?

Badania rozwoju społeczeństwa obywatelskiego przeprowadzone niedawno w szesnastu państwach Europy Środkowej i Wschodniej (ponad 128 mln mieszkańców, w tym: prawie 47 mln – zatrudnionych), na tle sytuacji w Austrii, wykazały między innymi, że (P. Vador i in., 2017):

1. na tysiąc obywateli działa 4,11 organizacji obywatelskich (w Polsce – 2,06), a w Austrii – 7,06;
2. w Polsce jest w tych organizacjach najwyższy wskaźnik wolontariatu - 37%, (w Czechach – 34,5%, na Słowacji – 27,5%, na Węgrzech – 34,3%, w Słowenii – 18%, a w Austrii – 27,1%);
3. Polskę i pozostałe kraje Grupy Wyszehradzkiej cechują podobne wskaźniki braku społecznego zaufania do władz publicznych i organizacji obywatelskich (są nieznacznie mniejsze w stosunku do władz niż do organizacji), ale zdecydowanie wyższy, jeden z najwyższych spośród wszystkich badanych państw, wskaźnik zaufania do instytucji międzynarodowych;
4. w kolejnych 10-15 latach przetrwają tylko organizacje obywatelskie, które będą dużo bardziej profesjonalne niż są obecnie.

Na podstawie innych badań, przeprowadzonych nieco wcześniej w grupie państw Europy Środkowej i Wschodniej, mniejszej i trochę różniącej się w stosunku do poprzedniej, sformułowano, między innymi następujące wnioski dotyczące roli i rozwoju organizacji obywatelskich (D. Kral, 2013):

1. zarówno władza publiczna jak i organizacje obywatelskie dobrze rozumieją i doceniają znaczenie społeczeństwa obywatelskiego dla rozwoju;
2. organizacje obywatelskie potrafią pozyskiwać środki ze źródeł międzynarodowych i zajmować się problematyką ważną w skali globalnej;
3. w odróżnieniu do organizacji, działających w zachodniej części Europy, doświadczają licznych wyzwań i problemów, w tym finansowych, co wyraźnie ogranicza ich możliwości;
4. nadal w niewystarczającym stopniu angażują się w politykę rozwoju (krajów, regionów, w wymiarze lokalnym), a zajmują się głównie działalnością szkoleniową;
5. mają trudności w pozyskiwaniu i zatrzymaniu wysokokwalifikowanej kadry, a tylko nieliczne zatrudniają pracowników.

Warto zdać sobie sprawę, że proces transformacji trwa dopiero 28 lat i nadal ciąży na sferze aktywności obywatelskiej brzemień przeszłości. Poprzedni system premiował konformistyczną postawę, czyli systemową bierność, poszerzoną niekiedy o reglamentowaną i kontrolowaną aktywność, o ustanowionych przez rządzących zakresie i skali, czyli przesądających na jakich polach można się angażować i do jakiego stopnia. Skutki są wielorakie, głównie w postaci bierności i nieufności do systemu.

Na podstawie powyższego można określić nasz punkt wyjścia, z którego od 1989 roku byłoby nam bardzo trudno przekształcić się w społeczeństwo obywatelskie, gdyby nie możliwość sięgnięcia do zasobów budowanych wcześniej, a nie poddających się kontroli ówczesnych władzy i systemu. One, znajdując swoją najsilniejszą emanację w wielkim Ruchu Solidarności oraz ówczesne i trwające do dzisiaj (w innych formach) wsparcie na arenie międzynarodowej pochodzące ze świata demokratycznego, sprawiły że dokonujemy przemian w znacznie szybszym tempie niż by się można było spodziewać. Także w aspekcie rozwoju społeczeństwa obywatelskiego.

Wszak, jak twierdzą:

1. Shils (1994): *Koniecznym warunkiem istnienia społeczeństwa obywatelskiego jest, by jego członkowie uświadamiali sobie swą przynależność do tego społeczeństwa jako całości, a także do niektórych z wielu różnorodnych, składających się na nie wspólnot czy warstw, takich jak rodziny, rody, kościoły, grupy etniczne, instytucje polityczne i wspólnoty religijne; oraz*
2. Dahlendorf (1994): *Obywatelskość, aby skutecznie czynić z niej użytek, musi stać się rzeczywistością w umysłach i sercach, a przede wszystkim w nawykach ludzi.*

Ruch Solidarności przed 1989 rokiem przygotował w Polsce dobry grunt pod budowę społeczeństwa obywatelskiego.

Naturalnie, w świecie demokratycznym, odwołującym się do zasady pomocniczości, są społeczeństwa „bardziej” i „mniej” obywatelskie. Ogromne zastrzeżenia i niedosyt w odniesieniu do poziomu rozwoju społeczeństwa są powszechnie obserwowane także w krajach o znacznie dłuższym okresie funkcjonowania w oparciu o system demokratyczny, w tym w państwach Europy Zachodniej (Huddleston, 2008; Citizenship Foundation and Birkbeck University of London, 2010).

Obywatelskość ma też różne wymiary i zadania: związane z najbliższym otoczeniem i środowiskiem (zamieszkania, pracy, grup zainteresowań), jak też rozumiane szeroko, na przykład odnoszone do sfery politycznej (procesy decyzyjne, wybory). Nie jest zatem konstrukcją sztywną, raz na zawsze postawioną i skonfigurowaną. Zmieniający się świat przynosi nowe odsłony obywatelskości. Dlatego **społeczeństwo obywatelskie to raczej proces niż konstrukcja**. A jeśli konstrukcja, to permanentnie w stanie budowy i elastyczna.

O czym jest „aktywność obywatelska” i co oznacza dla niej nauczać?

Akcentując ogromny wysiłek i postęp dokonywany podczas przebudowy państwa i doceniając uzyskane efekty, trzeba jednak - idąc tropem wyników wyżej cytowanych badań, ale również własnych doświadczeń i obserwacji - wskazać, że stan „obywatelskości” naszego społeczeństwa jest nadal daleki od potrzeb i oczekiwań. Do zrozumienia przyczyny aktualnej sytuacji i - na tej podstawie - sformułowania propozycji wskazania przepisu jej poprawy, potrzeba pełniejszej diagnozy jakościowej.

Stosunkowo głęboko w istotę problemu sięgnął wnikliwy analityk F. Fukuyama (2015), który stwierdził, iż wielkość kapitału społecznego i poziomu społecznego zaufania wpływają bardzo silnie na poziom odpowiedzialności obywatelskiej, która determinuje gotowość do kreowania i przystępowania do inicjatyw obywatelskich, czyli aktywności obywatelskiej.

W praktyce zatem, budowa kapitału społecznego i zwiększanie poziomu zaufania społecznego są działaniem na rzecz rozwoju aktywności obywatelskiej. Nie da się całkowicie odseparować społecznego wymiaru „obywatelskości” od sposobu funkcjonowania państwa, czyli dotykania aspektów politycznych, a to często jest powodem zniechęcenia do aktywności obywatelskiej. Tymczasem, choć z jednej strony polityka jest ściśle wiązana z przynależnością do partii politycznych i ich działalnością, określoną jako dążenie do sprawowania władzy, co budzi niewielkie zainteresowanie, to ze strony drugiej - przeciętny obywatel jest odbiorcą wielu komunikatów, traktujących o tzw. politykach publicznych, np. polityki: społecznej, obronnej, socjalnej, gospodarczej, bezpieczeństwa, itp., które wpływają na jego życie na tyle, że powinny go zainteresować i powinien chcieć oddziaływać na ich kształt. Jako, że decyzje zwykle należą do władzy, państwowej: centralnej, regionalnej czy lokalnej, a niekiedy – europejskiej, to nowoczesny, wdrażający zasadę pomocniczości system rozwijający mechanizm konsultacji społecznej jest polem aktywności obywatelskiej.

Niestety, **mechanizmy konsultacji nie są zwykle dobrze oceniane, co prowadzi często do konfliktów lub zniechęcenia obywateli.** Jednak jest to tylko jedna, zapewne ważna, ale nie główna, przyczyna stosunkowo niskiego poziomu kapitału społecznego. Dużo większe znaczenie ma odpowiedź na pytanie, czy obywatele wierzą, że politycy partii, tych czy innych, kierują się poczuciem działania dla dobra wspólnego oraz wiedzą jak to dobro

definiują i do jakich wartości się odwołują; jak traktują swoją obecność na scenie politycznej i czy są godni obdarzenia ich zaufaniem (wiarygodni i kompetentni).

Problem konieczności promowania aktywnej obywatelskiej i edukacji dla niej znajduje swe odbicie na poziomie struktur europejskich. Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny wydał poradnik, będący zbiorem niezbędnych informacji o UE, procedurach i możliwościach zaangażowania się w funkcjonowanie Unii (*Europejski paszport aktywnego obywatelstwa, 2015*). EKES namawia w nim do udziału w konsultacjach prowadzonych w ramach procesów decyzyjnych i udziału w wyborach. Wskazuje też ścieżki zgłaszania swoich pomysłów.

Z kolei, największe organizacje społeczeństwa obywatelskiego i ich sieci stworzyły tzw. sojusz (z okazji uznania przez UE tego roku *Rokiem Obywateli*) i wydały Manifest, w którym nakreśliły zadania dla aktywnego obywatelstwa UE (*EYCA, Manifesto, 2012*). W manifeście oraz innych deklaracjach (*EYCA, 2013*) podkreślono, że:

- należy budować Europę w pełni włączającą obywateli w procesy decyzyjne;
- europejska demokracja powinna wzmocnić nacisk na otwartość i włączenie (inkluzywność);
- są trzy filary europejskiej demokracji: (1) wykształceni i poinformowani obywatele, (2) otwarte i odpowiedzialne instytucje, oraz (3) silne i powszechnie respektowane organizacje obywatelskie;
- aktywne obywatelstwo to więcej niż darowizny na charytatywne działania, głosowanie w wyborach i wolontariat, bo to nie opisuje w pełni różnorodności inicjatyw i ludzkiego zaangażowania.

Coraz częściej wskazuje się, że aktywność obywatelska nie ma odniesienia tylko do relacji obywatel-państwo, ale także do relacji jednostka-grupa/wspólnota (*A. Ross, 2012*). Na konieczność odpowiedniego ujęcia różnych form i rodzajów aktywności obywatelskiej, zwrócono uwagę już w syntetycznym tzw. *Raporcie Cricka (Raport Grupy Doradców, 1998)*.

Próba syntezy wcześniejszych koncepcji dotyczących aktywności obywatelskiej doprowadziła do wyróżnienia następujących jej składowych (*Kennedy, 2006*):

- (1) typowo polityczną („tradycyjną”) – zaangażowanie w wyborach, przynależność partyjna, funkcjonowanie w urzędach publicznych;
- (2) wolontariat w akcjach/ruchach społecznych („czysta”) – współpraca z działającymi we wspólnotach instytucjami/organizacjami zajmującymi się różnorodną opieką, udział w zbiórkach pieniędzy na cele charytatywne;
- (3) dążenie do zmian w sferze społecznej („walcząca”) - aktywność polityczna i społeczna, np. okupacje, graffiti, demonstracje, różne formy nieposłuszeństwa, nawet wykraczające poza dozwolone prawem środki;
- (4) przedsiębiorcza („ekonomiczna”) – dla indywidualistów, angażujących się we własne działania, najczęściej o charakterze gospodarczym (prowadzenie szkół, ośrodków świadczeń zdrowotnych, ...).

Spśród licznych określeń przedmiotu edukacji obywatelskiej, najbardziej trafną wydaje się następująca (Lange, 2008): *Edukacja obywatelska poszukuje metody, by umożliwić szkolonym rozpoznawanie realiów socjo-politycznych oraz ich ocenianie i wpływanie na nie. Ma ukształtować socjo-polityczną świadomość, by doprowadzić do jak najpełniejszego rozwoju autonomii i politycznej dojrzałości.*

Inne obserwacje i analizy, wynikające z doświadczeń nabytych podczas prowadzenia edukacji obywatelskiej w różnych krajach i z różnymi grupami społecznymi (uczniowie, studenci, dorośli), zwracały uwagę na to, że:

1. *Crick, Porter, 1978, Crick, 2000:*

- w programach należy równolegle realizować trzy powiązane ze sobą kierunki:

- odpowiedzialność społeczna i moralna;
- wspólnotowe uczenie się (edukacja);
- zrozumienie polityki;

2. *T. Huddleston, 2008:*

- nauczyciele / szkolący do aktywności obywatelskiej są zwykle słabo wyedukowani merytorycznie i przygotowani intelektualnie;

3. *Ross, 2012:*

- programy edukacyjne powinny uwzględniać relacje między prawami i obowiązkami obywatelskimi, wynikającymi z relacji jednostka-państwo;

- kluczowe elementy programu edukacyjnego to: wartości i wzorce, umiejętności i kompetencje (stawiania pytań, racjonalnego prowadzenia procesów, komunikacji, partycypacji, społecznego działania), wiedza i zrozumienie (instytucje, procedury na różnych poziomach: lokalnym, regionalnym, krajowym, międzynarodowym, zasady demokracji i państwa prawa, ekonomia, społeczeństwo, ekologia).

4. *Ribeiro i inni, 2012:*

- w demokratycznych krajach europejskich nadal niewystarczające są mechanizmy krytycznej i aktywnej partycypacji społeczeństw, a szanse na poprawę sytuacji należy upatrywać w bardziej niż dotąd intensywnym wykorzystaniu sfery pozaszkolnej edukacji;

5. *Chow, 2012:*

- na kompetencje obywatelskie składają się:

- potencjał obywatelski (wiedza, umiejętności, wartości, na których opiera się motywacja do działania);
- zachowanie obywatelskie (aktualna partycypacja w środowiskach funkcjonowania);

6. *J. Menthe, 2012:*

- programy edukacyjne powinny łączyć trzy następujące kierunki:

- poznawczy, wyposażający w wiedzę o demokracji oraz zasadach, tradycjach i procedurach demokratycznych;
- uczuciowo-emocjonalny, odnoszący się do wartości (postawa, etyka, moralność);
- praktyczny, będący kompendium dotyczącym partycypacji i zaangażowania w procesy decyzyjne, uwzględniającym katalog obowiązujących norm, opis procedur i pakiet umiejętności potrzebnych w tej sferze działalności;

7. *M. Print, D. Lange (2012):*

- należy zwrócić uwagę na inne, poza formalnymi, możliwości edukacji obywatelskiej;

8) *de Greef, 2017:*

- w przypadku edukacji dorosłych, należy brać pod uwagę dwie relacje: jednostka-otoczenie oraz emocje-funkcjonalność i starać się znaleźć w procesie edukacyjnym narzędzia, pozwalające na osiągnięcie równowagi w obu relacjach.

Przytoczone wyżej informacje wyraźnie świadczą o tym, że:

1. obszar edukacji do aktywności obywatelskiej jest dość dobrze rozpoznany pod kątem zawartości programów;
2. brakuje rozwiązań systemowych dla tej edukacji – zwraca uwagę, iż propozycje koncepcji programów edukacyjnych i form edukacji w większości były publikowane w ostatniej dekadzie, a nawet w latach 2012-2017;
3. obserwowana luka między wiedzą a praktyką (*knowing-doing gap*), znana nie tylko z tej sfery, ale także w biznesie (*Pfeffer, Sutton, 2000*) sprawia, że edukacja obywatelska nie jest dostatecznie efektywna, choć mechanizmy transferu wiedzy do sfery praktyki są znane lub w zasięgu ręki.

Nasuwają się również następujące wnioski:

1. edukacja obywatelska ma taką naturę, że powinna być prowadzona zarówno w formie edukacji formalnej, jak też nieformalnej i pozaformalnej;
2. należy przygotować szeroki i profesjonalny bilans dotychczasowych praktyk edukacji obywatelskiej w różnej skali: makro i mikro, z uwzględnieniem kategoryzacji środowisk i regionów, w których ona się odbywa;
3. warto opracować standardy: - przedmiotowe, które powinien wypełniać program edukacji, i – podmiotowe, które powinny dotyczyć prowadzących edukację.

Reasumując należy jednak wskazać, że nie jest tak źle, jak by się mogło wydawać krytykom obecnej sytuacji. Wynika to z dużego udziału organizacji obywatelskich, które w mniej lub bardziej systematyczny sposób i w różnej skali, starają się wypełnić wspomnianą lukę wiedza-praktyka: „*jeśli wyglądniemy poza abstrakcyjne wezwania do odnowienia demokracji, to szybko znajdziemy wiele przykładów na to, że obywatelskość to dużo więcej niż puste europejskie hasło*” (*Norwig, 2016*)

Przykład dobrej praktyki: [Szkoła @ktywnego Seniora \(S@S\)](#)

Przełożenie obserwacji akumulowanych przez świat nauki oraz tworzonych na konkretne efekty dla społeczeństwa nie jest zwykle łatwe i szybkie. Ważnym elementem dalszego rozwoju jest również wiedza praktyczna, nabywana podczas licznych działań.

Kompleksowy program *Szkoła @ktywnego Seniora (S@S)*, prowadzony jest w nadal nowatorskiej formule partnerstwa społeczno-publicznego, wspólnie przez Towarzystwo Polsko-Niemieckie w Krakowie (TPNK - stowarzyszenie) i Wojewódzką Bibliotekę Publiczną w Krakowie (WBPK - wojewódzka instytucja kultury: jednostka sektora publicznego, której organem założycielskim jest samorząd regionalny - Województwo Małopolskie). W tym roku minęło 10 lat jego ciągłego funkcjonowania, co sprawia, że jest to przedsięwzięcie unikalne.

S@S oparto na trzech podstawowych założeniach:

- 1) działania mają być prowadzone „z” seniorami, a nie tylko „dla” seniorów, co oznacza zarówno aktywny, jak i kreatywny udział w nim osób starszych;
- 2) realizatorzy zapewniają ciągłość działań - stąd nie jest to projekt, tylko wieloletni program;
- 3) udział seniorów jest bezpłatny.

Program jest zatem otwarty, dynamiczny i inkluzywny, a na partnerach go realizujących spoczywa zadanie pozyskiwania funduszy i taka organizacja działań, by występujący okresowo brak środków ze źródeł zewnętrznych nie doprowadził do zawieszenia lub zakończenia przedsięwzięcia. Dofinansowanie działań w znacznej części oparto o wieloletnie projekty europejskiego Programu Grundtvig („Uczenie się przez całe życie”) – uczestniczono w sześciu projektach międzynarodowych, oraz środki rządowe (m.in. z Funduszu Inicjatyw Obywatelskich FIO i programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych ASOS).

Od 2007 roku w różnych formach aktywności wzięło udział ok. 5 tys. osób. Nawiązano międzynarodową współpracę z organizacjami obywatelskimi, uniwersytetami i instytucjami działającymi w sferze biznesu z czternastu państw europejskich, co pozwoliło na udział w europejskich projektach, które sprzyjają wzajemnemu dzieleniu się doświadczeniami oraz przekazywaniu profesjonalnego kompendium wiedzy.

Początki nie były łatwe, gdyż – z jednej strony to najszybciej powiększająca się, ale też najbardziej zdeintegrowana i rozproszona grupa społeczna, a z drugiej strony – w 2007 ten kierunek działań dopiero przebijał się do agendy polityki społecznej, nie tylko w Polsce, ale i w Unii Europejskiej. Po zidentyfikowaniu barier (mentalnych, socjalnych, w tym finansowych i zdrowotnych i społecznych), i potrzeb tego środowiska zdecydowano, że program rozpocznie się serią szkoleń komputerowych, które potraktowano jako remedium na dotkliwie dla seniorów wykluczenie cyfrowe oraz - co bardzo ważne - także jako instrument przyspieszający ich integrację w szkolonych grupach i - w kolejnym etapie - w szerszym środowisku. Z czasem rozszerzono ofertę o korzystanie z innych nowych technologii, nie tylko komunikacyjnych, a umiejętności te traktowane są jako środek (nie cel sam w sobie) pozwalający na pełniejszy rozwój przez seniorów własnej aktywności i kreatywności.

Mając na uwadze brak homogeniczności tej grupy wiekowej (różnice warunków i stylów życia, cele, kompetencje i potrzeby, a także możliwości jakimi dysponują, zdrowotne), tworzono - z coraz większym udziałem samych seniorów - elastyczną ofertę edukacyjną w ramach trzech filarów: (1) Senior w świecie kultury i sztuki (edukacja dla kultury); (2) ICT: Senior w świecie nowych technologii (aktywny w społeczeństwie informacyjnym); (3) Senior świadomym i pełnoprawnym obywatelem (aktywny w społeczeństwie obywatelski).

Stopniowo, głównie z inicjatywy uczestników zajęć, rozszerzano ofertę. Uruchomiony mechanizm „samoinspiracji” prowadzi również do „samopodtrzymującego się” rozwoju Programu. Twórczo włączają się do niego nie tylko sami seniorzy, ale również realizatorzy (jednostki wewnętrzne WBPK, członkowie i współpracownicy TPNK, studenci i praktykanci prowadzący szkolenia i działania).

Wartością dodaną zrealizowanych europejskich projektów są:

- 1) naturalny proces integracji międzypokoleniowej podczas działań projektowych, zachodzący między prowadzącymi, należącymi do młodej generacji i seniorami;
- 2) ramowe europejskie poradniki dla osób szkolących seniorów do aktywności obywatelskiej oraz - oddzielny - dla seniorów-wolontariuszy gotowych do podjęcia się misji reprezentowania interesu swojej grupy społecznej wobec władz, środowiska lokalnego czy mediów (SEVIR, *Senior Volunteers in Interest Representation* – Grundtvig, Projekt wielostronny, 2007-2008);
- 3) ramowy model udzielenia pomocy grupom prowadzącym lub wspierającym prowadzenie procesu uczenia się/edukacji w swoich społecznościach (SUSCOM, *Sustainable Self-help Adult Community Learning Model and Tool-kit* – Grundtvig, Projekt partnerski, 2012-2014);
- 4) udział seniorów w integracji na poziomie europejskim, dzięki pokonywaniu przez nich barier w kontakcie z ich rówieśnikami z krajów europejskich.

Dzięki programowi S@S:

- 1) rozwija się szeroko rozumiany wolontariat (pracowniczy, seniorów, młodego pokolenia, głównie studentów krakowskich uczelni);
- 2) działają zespoły i sekcje (np. zespół poetycko-muzyczny, grupa taneczna);
- 3) prowadzone są kursy e-learningowe o szerokim wachlarzu tematycznym;
- 4) organizowane są konferencje i seminaria tematyczne o różnej skali, od lokalnej, krakowskiej do międzynarodowej, a także warsztaty, spotkania i wykłady;
- 5) prowadzone są webinaria kierowane do edukatorów i trenerów osób starszych;
- 6) ukazało się pięć przygotowanych w całości przez seniorów wydawnictw (w ramach projektów).

To tylko niektóre, efekty - wybrane pod kątem pokazania szerokiego spektrum aktywności. W ramach S@S następuje bardzo skuteczna integracja społeczności seniorów poprzez odwołanie się do naturalnych zainteresowań, pasji, wiedzy, kreatywności – tworzy się społeczność S@S, swoista wspólnota. Ponadto, seniorzy w ramach S@S rozwijają umiejętności partycypacyjne.

Na podkreślenie zasługuje, iż coraz większa liczba uczestników S@S, zarówno seniorów jak i prowadzących poszczególne zajęcia, przenosi swoje umiejętności i kompetencje do innych środowisk, stając się w nich inicjatorami działań obywatelskich. Również dzieląc się naszymi doświadczeniami wspieramy w rozwoju inne biblioteki, organizacje pozarządowe i instytucje.

Reasumując – program „Szkoła @ktywnego Seniora -S@S”:

- poprzez kompleksowe i systematyczne przyczynia się do zmiany stereotypów związanych z postrzeganiem roli starszej generacji w społeczeństwie, także przez nich samych;
- pomaga nie tylko do poszerzaniu umiejętności i wiedzy seniorów, ale również prowadzi do ich integracji oraz rozwoju aktywności społecznej i obywatelskiej, wyzwala kreatywność i zachęca do partycypacji;
- promuje ideę "uczenia się przez całe życie" wykorzystując do tego celu nowe technologie i rozwija szeroko rozumiany wolontariat;
- jako uznana i rozpoznawalna „marka” w środowisku krajowym i międzynarodowym stanowi źródło inspiracji dla innych.

Warto dodać, że Program S@S został w 2015 roku wyróżniony przez polskiego Rzecznika Praw Obywatelskich wpisem do *Złotej Księgi Dobrych Praktyk na Rzecz Społecznego Uczestnictwa Osób Starszych*, trzy międzynarodowe projekty są przykładami „dobrych praktyk” Narodowej Agencji Grundtviga, a projekt partnerski HEuRIT(AGE) (2009-2011) został uznany przez Komisję Europejską za jeden z trzydziestu najlepszych w Europie dotyczący edukacji dorosłych (więcej na stronie: www.sas.tpnk.org.pl).

Uwagi końcowe

1. Pokonanie barier powstrzymujących obywateli od aktywnej postawy obywatelskiej wymaga wytworzenia w nich wewnętrznego przekonania, że warto to zrobić. Paradoksalnie, najprościej osiągnąć to w sytuacjach, gdy decyzje władz są trudne do zaakceptowania. Bywa, że taka spontaniczna „reaktywna” (od reakcji) obywatelskość przeradza się w trwałą aktywność.

Osiągnięcie trwałego efektu polega na osadzeniu aktywności w uznaniu, iż działanie *pro publico bono* jest bardzo często także działaniem *pro domo sua* – w swoim, dobrze rozumianym, interesie. Najlepiej to robić na różnego typu przykładach wziętych z codzienności.

2. Trudnością jest nabycie odpowiednich kompetencji i umiejętności w zakresie poruszania się w dzisiaj dość złożonym świecie norm prawnych określających zasady funkcjonowania państwa, które rzutują na zakres i skalę aktywności obywatelskiej. Tym bardziej, że zmiany zachodzą tak szybko, że jedno pokolenie doświadcza istotnych przewartościowań problemów, wyzwań. Wynika z tego, że należy:

- dopasowywać programy do ich adresatów, na początku procesu edukacyjnego rozeznając ich przygotowanie;
- systemowo obejmować edukacją obywatelską osoby dorosłe;

- monitorować sytuację pod kątem zmieniających się potrzeb i – w następstwie tego - dokonywać aktualizacji priorytetowych kierunków edukacji i zawartości jej programów;
- odwoływać się w programach edukacyjnych do wartości, stanowiących fundament społeczeństwa obywatelskiego.

3. Organizacje obywatelskie, biorące udział w budowie społeczeństwa obywatelskiego mają ważną rolę do odegrania w edukacji do aktywności obywatelskiej. Obserwacje ich funkcjonowania są często pierwszymi doświadczeniami obywateli i mogą zachęcić do włączenia się w działania.

Rozwój i podtrzymywanie społecznego zaufania do społeczeństwa obywatelskiego wymaga jego funkcjonowania w odpowiednim otoczeniu, na zdrowych zasadach. W sytuacji, w której zachodzi „urynkowienie” trzeciego sektora trzeba na to zwracać baczność uwagę. Wszak organizacje pozarządowe stają się często nie tylko miejscem realizowania zadań, ale równocześnie - głównym miejscem pracy, a zatem i zarobkowania. Oznacza wprowadzanie reguł rynkowych w przestrzeni, w której nie działa typowe dla rynku oprzyrządowanie prawne. Dotyka to np. praw autorskich do pomysłów i działań.

4. Potrzebne jest szerokie spektrum form komunikacji, przede wszystkim interaktywnej, adresowanych do różnych obywateli – pod względem nastawienia do aktywności. Od takich, których trzeba bardzo zachęcać do aktywności, przez średnio zainteresowanych, do tych, którzy potrzebują niewielkiego bodźca lub są już aktywni, ale chcieliby rozszerzyć pole swojej działalności lub podnieść kwalifikacje.

Wszelkiego rodzaju platformy wymiany informacji czy dobrych praktyk, a także poszukiwania partnerów do projektów, jak EPALE, są niezwykle cennym stymulatorem rozwoju społeczeństwa obywatelskiego.

Na powszechne zastosowanie zasady pomocniczości w demokratycznych systemach świat czekał około 100 lat (patrz – Część I). Mijamy nadzieję, że w zakresie edukacji obywatelskiej nagromadzona wiedza i umiejętności, zwłaszcza dzięki nowoczesnym technikom komunikacji, przełożą się na naturalną praktykę, czyli odpowiednie mechanizmy społeczne znacznie szybciej. Warto jednak ten proces systematycznie monitorować.

Bibliografia/Literatura

- J. Chow, *Establishing a general framework civic competency for European youth*, International Journal of Progressive Education, **8**, 140-150 (2012), Specjalne wydanie: *Education for Active Citizenship*
- Citizenship Foundation and Birkbeck University of London, National CPD (Continuing Professional Development) Distance Learning Programme 2010, , *Unit 1d The three strands of the English Citizenship Curriculum*
- B. Crick, A. Porter, *Political Education and Political Literacy*, Prentice Hall Press, London, 1978
- B. Crick, *Essays on Citizenship*, Continuum, London, 2000
- R. Dahrendorf, *Zagrożone społeczeństwo obywatelskie*, w: *Europa i społeczeństwo obywatelskie – rozmowy w Castel Gandolfo*, Ed. K. Michalski, Wyd. Znak, Kraków, 1994
- Demography, active ageing and pensions, Social Europe guide, Volume 3, Raport Grupy Doradców (‘Crick Report’): *Education for citizenship and the teaching of democracy in schools*, Qualifications and Curriculum Authority, Londyn, 1998

- Europejski paszport aktywnego obywatelstwa*, Materiał informacyjny, Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny, 2015
www.eesc.europa.eu/sites/default/files/resources/.../15_85-citizenship-p... (link is external)
- EYCA (European Year of Citizens Alliance) *It's about Us, it's about Europe! Towards Democratic European Citizenship*, 2013 <http://euplus.org/wp-content/uploads/2015/01/the-recommendations-of-the-...> (link is external)
- EYCA *Manifesto*, 2013, <http://ey2013-alliance.eu/manifesto/> (link is external)
- F. Fukuyama, *Ład polityczny i polityczny regres*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań, 2015 (oryginał: 2014)
- M. de Greef, *European Lifelong Learning Magazine (ELM)*, 2017, Basic skills for active citizenship, Specjalne wydanie: New Forms of Citizenship, [Kansanvalistusseura](http://www.kansanvalistusseura.fi) (link is external) The Finnish Lifelong Learning Foundation, <http://www.elmmagazine.eu/articles/basic-skills-for-active-citizenship/> (link is external)
- T. Huddleston, *Citizenship Education in England*, w: *The Making of Citizens in Europe: New Perspectives on Citizenship Education*, Ed. V.B. Giorgi, Bundeszentrale für politische Bildung, 2008, str. 96-103
- K.J. Kennedy, *Towards a Conceptual Framework for 'Active' Citizenship*, Niepublikowany raport, w: *Active citizenship in INCA countries: Definitions, policies, practices and outcomes*, Ed.: J. Nelson, D. Kerr, Londyn, QCA, 2006
- D. Kral (Edytor), *The Role of Civil Society in Development Assistance and Aid Effectiveness*, Opracowanie w ramach projektu UE : *Update of the current status of implementation of international/bilateral trade regimes with ODA recipients and the current role of civil society and private sectors as development actors in the new EU Member states*, Center for Economic Development, Sofia 2013
- D. Lange, *Citizenship Education in Germany*, *The Making of Citizens in Europe*, 2008
<http://www.bpb.de/veranstaltungen/netzwerke/nece/68438/citizenship-educa...> (link is external)
- J. Menthe, *Education for Democratic Citizenship: Values vs Process*, w: *Schools, Curriculum and Civic Education for Building Democratic Citizens*, M. Print and D. Lange (Eds.), Sense Publishers, Rotterdam, 2012
- Ch. Norwig, Blog: *European perspectives on citizenship education*, 14/10/2016
<https://ec.europa.eu/epale/is/node/27240>
- J. Pfeffer, R.I. Sutton, *The Knowing-Doing Gap*, Harvard Business School Press, Boston, 2000
- M. Print, D. Lange (Edytorzy), *Schools, Curriculum and Civic Education for Building Democratic Citizens*, Sense Publishers, Rotterdam, 2012
- A.B. Ribeiro, M. Rodrigues, A. Caetano, S. Pais, I. Menezes, *Promoting "Active Citizens"? The Critical Vision of NGOs over Citizenship Education as an Educational Priority across Europe*, *International Journal of Progressive Education*, **8**, 32-45 (2012), Specjalne wydanie: *Education for Active Citizenship*
- A. Ross, Editorial: *Education for Active Citizenship: Practices, Policies, Promises*, *International Journal of Progressive Education*, **8**, 7-14 (2012), Specjalne wydanie: *Education for Active Citizenship*
- E. Shils, *Co to jest społeczeństwo obywatelskie*, w: *Europa i społeczeństwo obywatelskie – rozmowy w Castel Gandolfo*, Ed. K. Michalski, Wyd. Znak, Kraków, 1994
- Słownik języka Polskiego PWN, <https://sjp.pwn.pl/sjp-local> (link is external)
- Ch. Taylor, *Kiedy mówimy: społeczeństwo obywatelskie*, w: *Europa i społeczeństwo obywatelskie – rozmowy w Castel Gandolfo*, Ed. K. Michalski, Wyd. Znak, Kraków, 1994
- P. Vandor, N. Traxler, R. Millner, M. Meye (Edytorzy), *Civil Society in Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities*, Ed. ERSTE Foundation, Wiedeń, 2017
www.erstestiftung.org/wp-content/uploads/2017/05/Civil_Society_Studie_Issuu_E1.pdf (link is external)

dr Lidia Maria Jedlińska - główny specjalista ds. integracji społecznej w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej w Krakowie, koordynator projektów krajowych i międzynarodowych koncentrujących się na problematyce przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu i cyfrowemu (pomysłodawca Programu „Szkoła @ktywnego Seniora-S@S”); organizator warsztatów, seminariów, konferencji z zakresu edukacji obywatelskiej; promotor współpracy międzypokoleniowej, ambasador EPALE i LABIB.